

Stefan Dmitruk

Lublin

Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915–1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”

Zarys treści: Przedmiotem badania są wątki związane z prawosławną diecezją chełmską na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego” w latach 1915–1918. Badanie to próba omówienia funkcjonowania eparchii chełmskiej w Królestwie Polskim w okresie I wojny światowej bez ewakuowanego duchowieństwa i znacznej części wiernych w głąb Rosji.

Outline of content: The subject of research are all references to the Orthodox diocese of Chełm in the illustrated weekly *Gazeta Ludowa. Tygodnik Ilustrowany* in 1915–1918. The study is an attempt to discuss the functioning of the Orthodox eparchy in the Polish Kingdom during World War I in the face of its priests and a large number of its faithful sent to Russia.

Słowa kluczowe: prawosławna diecezja chełmska, ewakuacja ludności cywilnej w Rosji podczas I wojny światowej, ludowe partie polityczne, rewindykacja cerkwi prawosławnych

Keywords: Chelm Orthodox diocese, evacuations of civilians to Russia during World War I, peasant political parties, repossessions of Orthodox churches

Nieznanym tematem w polskiej historiografii są dzieje prawosławnej diecezji chełmskiej w okresie I wojny światowej. Trudności badawcze wynikają z rozproszenia materiału źródłowego znajdującego się w archiwach i bibliotekach w Polsce, Rosji, Białorusi i Ukrainie. Część archiwaliów uległa zniszczeniu wskutek wydarzeń mających miejsce po 1914 r. Polscy historycy zajmowali się wybranymi zagadnieniami odnoszącymi się do poszczególnych wydarzeń związanych z poruszonym wątkiem badawczym¹.

¹ J. Cabaj, *Spółczesność guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I wojny światowej*, Siedlce 2006; A. Wrzyszczyk, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997; K.P. Pękała, autoreferat rozprawy doktorskiej „Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach wielkiej wojny (1914–1916)”, Lublin 2012 (w zbiorach prywatnych autora); A. Głaz, *Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”

Jednym ze źródeł do poznania przeszłości diecezji chełmskiej, będącej w latach 1914–1918 w jurysdykcji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, jest prasa lokalna wydawana w języku polskim. Od października 1915 r. w Lublinie i Warszawie ukazywała się „Gazeta Ludowa. Tygodnik Ilustrowany” (dalej: GL). Kolekcja analizowanego czasopisma za lata 1915–1917 znajduje się w zasobach lubelskich bibliotek: Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Katolickiego Uniwersytetu im. Jana Pawła II oraz Biblioteki Wojewódzkiej im. Hieronima Łopacińskiego². Cały rocznik 1918 przechowuje Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego³. Mimo niekompletnych numerów pisma⁴ podjęto badanie mające na celu opisanie prawosławnej diecezji chełmskiej w okresie I wojny światowej na łamach analizowanego tygodnika. Datami krańcowymi są 31 października 1915 r., czyli ukazanie się pierwszego numeru GL, oraz 24 listopada 1918 r. (numery 46–47 GL z 1918 r.). Ostatnia data wiąże się z powrotem 10 listopada 1918 r. do Warszawy Józefa Piłsudskiego (1867–1935) z twierdzy magdeburskiej i przekazaniem brygadierowi Legionów Polskich władzy cywilnej przez Radę Regencyjną oraz ukazaniem się GL po tym wydarzeniu.

Pierwszy numer GL pojawił się 31 października 1915 r.⁵ Początkowo tygodnik polityczny był organem prasowym Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast” związanym z obozem niepodległościowym Piłsudskiego. 19 lutego 1917 r. z PSL „Piast” wyodrębniono Zjednoczenie Ludowe (dalej: ZL)⁶, którego czasopismem progra-

56 (2001); K. Latawiec, *Evakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 1 (2004); idem, *Evakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2 (2002), s. 43–55; G. Kuprianowicz, *Chełm jako ośrodek ukraińskiego ruchu narodowego w XIX i XX w. Zarys problematyki*, w: *Na pograniczu kultur*, red. O. Popowicz, Przemyśl 2000; J. Lewandowski, *Sprawa chełmska w czasie pierwszej wojny światowej*, w: *Mychajło Hruszewski i jego Mała Ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX–XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2011; K. Grzesiak, *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010.

² *Katalog czasopism lubelskich*, oprac. H. Wolska, Lublin 1974, s. 36; *Katalog czasopism lubelskich. G–M*, oprac. I. Wójcik, Lublin 2005, s. 14.

³ Autor dziękuje dr. Grzegorzowi Figłowi z Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie za pomoc w pozyskaniu mikrofilmu z GL za 1918 r.

⁴ Materiał zgromadzony w wymienionych bibliotekach zawiera zdekompletowany rocznik 1917 (zachowało się sześć numerów) oraz wybrakowane roczniki: 1915 (brak numeru 1) i 1916 (brak numeru 25). Pomimo ok. 29% braków należy stwierdzić, że GL to reprezentatywne czasopismo do przeprowadzenia badania.

⁵ Analiza treści czasopisma na podstawie GL za lata 1915–1918. Opis zewnętrzny czasopisma na podst.: *Bibliografii historii Polski XIX i XX wieku*, t. 3: 1864–1918, wol. 1, red. S. Sokołowska, I. Ossowska, Warszawa 2000, s. 602–603; *Katalog czasopism lubelskich...*, s. 36; *Katalog czasopism lubelskich. G–M...*, s. 14; M. Willaume, *Działania zbrojne Rumunii podczas I wojny światowej w świetle doniesień lubelskiej „Gazety Ludowej” (1916–1917)*, w: *W służbie Klio... Księga poświęcona pamięci Profesora Tadeusza Radzika*, red. J. Kłapeć, W. Kozyra, G. Kuprianowicz, R. Litwiński, M. Mazur, M. Sioma, R. Wysocki, Lublin 2012, s. 426–427. Daty dzienne podano według kalendarza gregoriańskiego. Należy dodać, że wg *Bibliografii historii Polski...* (s. 602–603) GL ukazywała się do 1926 r.

⁶ H. Cimek, *Ludowcy wobec idei parlamentu polskiego w latach 1918–1919*, „Polityka i społeczeństwo” 2 (2005), s. 29; idem, *Tradycje dezintegracyjne i integracyjne w polskim ruchu ludowym w latach*

mowym została GL. W skład ugrupowania weszli przedstawiciele partii chłopskich Królestwa Polskiego – Partii Ludowej, Polskiego Związku Ludowego i Narodowego Związku Chłopskiego. Nowa siła polityczna głosiła prawicowe i narodowe hasła skierowane do włościan. W periodyku drukowano polskojęzyczne teksty zawierające hasła ludowo-prawicowe, narodowe, niepodległościowe, antyrosyjskie, antycerkiewne, propagujące rzymskokatolicki klerikalizm oraz upowszechniające ideę Legionów Polskich. W 1917 r. znaczną część artykułów GL adresowano do polskich chłopów. Należy dodać, iż w 1918 r. zmienił się profil gazety z miejscowej na ogólnokrajową – redaktorzy zaprzestali opisywania zagadnień lokalnych. We wrześniu 1918 r. redakcja GL stwierdziła: „Gazeta ludowa jest jedynym pismem, wyrażającym poglądy Zjednoczenia ludowego; jest pismem, znajdującym się w ręku spółki włościańskiej, pismem szczerze ludowym i niezależnym, broniącym ludowych interesów”⁷.

Tygodnik do końca 1917 r. miał objętość 16 stron, a w 1918 r. – 12 stron. Każda strona mierzyła 29 x 21 cm. Pierwszym wydawcą i redaktorem gazety został Władysław Korwin-Drożeński⁸. Od nr 30 z 1916 r. wydawcą GL została Ludowa Spółka Wydawnicza w Lublinie, funkcję redaktora odpowiedzialnego od nr 30 z 1916 r. do co najmniej nr 10 z 1917 r. pełnił Paweł Nikodem, a od nr 13 z 1917 r. Aleksander Olkiewicz. W 1918 r. redaktorem-wydawcą był Henryk Wyrzykowski (1884–1949), w redakcji pisma pojawił się kierownik literacki – A. Olkiewicz (nr 30–45 GL z 1918 r.)⁹. Między 1915 a 1917 r. tygodnik drukowały lubelskie drukarnie: Jozafata Pietrzykowskiego¹⁰ i Andrzeja Rozdoby¹¹, w 1918 r. warszawska drukarnia mieszcząca się przy ul. Świętokrzyskiej 11. W ostatnim roku Wielkiej

1914–1918, „Res Historica” 20 (2005), s. 295; J. Mazurek, *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa 2006, s. 364.

⁷ GL 38 (1918), s. 1. W przytaczanych cytatach zachowano oryginalną pisownię.

⁸ GL 1 (1915), s. 15; GL 29 (1916), s. 15. Powyższa analiza periodyku wskazuje, że M. Willaume (*op. cit.*, s. 426) oraz Aleksandra Garlicka (*Prasa w Królestwie Polskim pod okupacją niemiecką i austriacką (1915–1918)*), w: *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. Z. Kmieciak i in., Warszawa 1976, s. 289) błędnie określają osobę redaktora GL. Według badaczek Jan Dąbski (1880–1931) był redaktorem lubelskiej GL, zaś według autorów *Bibliografii historii Polski...* (s. 602–603) Dąbski od 1907 do 1914 r. redagował lwowską, a następnie krakowską „Gazetę Ludową”. Analiza stopek redakcyjnych potwierdza ustalenia autorów bibliografii.

⁹ *Bibliografia historii Polski...*, s. 602–603 zawiera błędne informacje dotyczące GL. Analiza stopek redakcyjnych GL wykazuje, że daty przejmowania funkcji redaktorów oraz wydawców są inne niż w bibliografii. Podobny wniosek dotyczy datacji czasopisma w 1918 r. (zob. przyp. 13).

¹⁰ Drukarnia J. Pietrzykowskiego, mieszcząca się na ul. Gubernatorskiej 4, drukowała GL od nr 3 z 1915 r. do nr 3 z 1917 oraz numery z 1917 r.: 10, 13, 17, 18, 20. J. Pietrzykowski (1863–1832) – od 1885 r. współwłaściciel zakład litograficzny przy ul. Gubernatorskiej 4 w Lublinie. Drukarnia Pietrzykowskiego odgrywała znaczną rolę na lubelskim rynku wydawniczym. Między 1914 a 1916 r. w zakładzie drukowano m.in. tygodniki „Nowy Kurier Lubelski”, „Mysł Zydowska” (zob. M. Trojnecka, *Pietrzykowski Jozafat (Józafat) (1863–1932)*, w: *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 3, red. T. Radzik, A.A. Wituski, J. Ziółek, Lublin 2009, s. 232–233; M. Willaume, *op. cit.*, s. 426).

¹¹ Od nr 31 z 1916 r. do nr 4 z 1917 r.

Wojny czasopismo cenzurował Niemiecki Urząd Prasowy. Redakcja GL znajdowała się na terenie okupacji niemieckiej przy ul. Świętokrzyskiej 17 w Warszawie, a na obszarze okupacji austro-węgierskiej w Lublinie przy ul. Tadeusza Kościuszki 3. Nakład tygodnika liczył 10 000 egz. miesięcznie¹². W 1918 r. wystąpiły problemy z kolportażem i drukiem czasopisma: numery 1–29 ukazały się 7, 14 i 21 lipca¹³. Od 28 lipca 1918 r. (numer 30) tygodnik ponownie drukowano z częstotliwością 7 dni¹⁴. We wspomnianym 30 numerze z 1918 r. redaktorzy informowali czytelników, że na obszarze poddanym okupacji niemieckiej nie kolportowano wcześniej pisma¹⁵.

Jednym z tematów omawianych na łamach GL są wątki związane z miejscowym prawosławiem, a szczególnie powstałą w 1905 r. diecezją chełmską Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która objęła tereny guberni lubelskiej i siedleckiej, a od 1912 r. również guberni chełmskiej¹⁶. Przed I wojną światową eparchia chełmska borykała się z różnymi problemami. Proces konwersji z prawosławia na rzymski katolicyzm, mający miejsce na terenie Lubelszczyzny, Chełmszczyzny i południowego Podlasia po ukazie tolerancyjnym w 1905 r., wywołał długofalowe

¹² GL 45, (1916), s. 3; M. Willaume, *op. cit.*, s. 427.

¹³ Tygodnik z numeracją 1–15 z datą 7 lipca 1918 r., numeracja 16–25 z datą 14 lipca 1918 r., a tygodnik o numerach 26–29 z datą 21 lipca 1918 r. Warto zauważyć, że redakcja błędnie oznakowała trzy numery jako rocznik 1. Od nr 30 z 1918 r. GL przywrócono prawidłowe liczbowanie rocznika – pozostałe numery oznakowane były jako rocznik 4. Na numerach GL z 7, 14 i 21 lipca 1918 r. miała podtytuł: „Tygodnik w służbie ojczystej, sprawie zjednoczenia ludu poświęcony” i hasło: „Hasło Kościuszki=BÓG i OJCZYŻNA=nasze hasło” (zapis oryginalny). Od nr 30 z 1918 r. posiadała podtytuł: „Świąteczny Tygodnik Ilustrowany”.

¹⁴ Zagadnienie kolportażu i druku GL wymaga dodatkowego badania.

¹⁵ GL 30 (1918), s. 4.

¹⁶ Zagadnienia dotyczące diecezji chełmskiej przed 1914 r. zob. m.in.: L. Bieńkowski, *Chełmska diecezja prawosławna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979, s. 133; K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007, s. 214–251; Л. Третяк, *Холмська духовна семінарія в 1875–1915 роках*, w: *Українці Холмицини і Підляшшия: Історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. Збірник наукових праць*, t. 2, Луцьк 2010, s. 279–287; J. Fedoryk, „Duchowieństwo prawosławne w Królestwie Polskim w latach 1875–1905”, Lublin 2010 (wydruk rozprawy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), s. 35, 224–225; idem, *Православне духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках*, Донецьк 2013, ss. 341; P. Sygowski, *Stan ilościowy cerkwi na terenie Lubelszczyzny (prawosławna diecezja chełmska) w 1914 roku. Próba ustalenia stanu faktycznego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 1 (2004), s. 357–382; S. Dmitruk, „Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)”, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie); idem, *Życie monastyczne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „TeKa Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie” 6 (2009), s. 73–83; С. Железнякович, *Історія Яблочинського Свято-Онуфревоського монастиря*, t. 2, Варшава 2007; A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013; J. Cabaj, *Spółczesność guberni chełmskiej...*, s. 20. Należy zwrócić uwagę na potrzebę przeprowadzenia badania poświęconego historii prawosławnej diecezji chełmskiej w latach 1905–1914 i w okresie I wojny światowej.

reperkusje wyznaniowe, narodowościowe, kulturowe i polityczne¹⁷. W zupełnie nowych realiach zmiany wyznania wystąpiły ponownie w trakcie I wojny światowej. Prasa prawosławna wydawana na terenie diecezji chełmskiej przed 1914 r. popularyzowała rosyjskie hasła narodowe oraz ideę słowianofilską¹⁸. Publikacje prasowe były odbiciem poglądów działaczy cerkiewnych z przełomu XIX i XX w. i przyczyniły się do postrzegania Cerkwi prawosławnej na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu przez ludność polską jako narzędzie rusyfikacji oraz instytucję wrogą idei polskich haseł narodowych. Budzący się do życia ukraiński ruch narodowy rosyjska prawosławna inteligencja z diecezji chełmskiej uważała za niebezpieczny wobec idei wielkorosyjskości¹⁹. Zasygnalizowane wyżej i nierozwiązane do tej pory kwestie, w latach 1915–1918 zaostriżyły się oraz przerodziły w konflikty wyznaniowe i narodowe.

Po wybuchu Wielkiej Wojny Lubelszczyznę stosunkowo szybko ogarnęły działania wojenne²⁰. W wyniku kampanii 1914 r. na terenie Chełmszczyzny i Lubelszczyzny obie walczące strony zniszczyły liczne wsie, zrujnowały gospodarstwa, ponad 700 osób deportowano do Austro-Węgier i znaczną grupę ludności niemieckiej w głąb Rosji, zastosowano represje wobec ludności cywilnej²¹. 3 sierpnia 1914 r. władze guberni lubelskiej ogłosiły stan ewakuacji, do której Rosjanie przygotowywali się od 1909 r.²² Administrację rosyjską wspomnianej guberni wywieziono do Łukowa między 26 sierpnia a 2 września 1914 r. Po krótkotrwałych sukcesach wojsk monarchii austro-węgierskiej w Galicji do ofensywy ruszyła armia rosyjska. Armia habsburska wycofała się z guberni lubelskiej i chełmskiej, a ewakuowani rosyjscy urzędnicy wrócili do miast guberni lubelskiej.

Najważniejszym wydarzeniem na froncie wschodnim było jego przełamanie pod Gorlicami między 2 a 6 maja 1915 r.²³ W konsekwencji do końca lata 1915 r. Królestwo Polskie zajęły wojska niemieckie i austro-węgierskie. Gubernie lubelska i chełmska, z wyjątkiem północnej części, gdzie umieszczono komendy

¹⁷ J. Lewandowski, *Sprawa chełmska...*, s. 192, 204.

¹⁸ S. Dmitruk, „Prawosławne Bractwo...”, s. 319–326. Hasła głoszone w wydawanych, głównie w języku rosyjskim, czasopismach związanych z bractwem chełmskim: „Холмская Русь”, „Братская Бесѣда” oraz „Холмскій Церковный Календарь”.

¹⁹ S. Dmitruk, „Prawosławne Bractwo...”, s. 328–329.

²⁰ Opis działań wojennych w 1914 r. i ich skutków zob. m.in.: J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991, s. 233–237; K. Pękała, *Tomaszów Lubelski w pierwszym roku „Wielkiej Wojny”*, w: *Roztocze. Historia i kultura*, t. 1, Tomaszów Lubelski – Lubaczów 2011, s. 187–192; M. Zgórniak, *1914–1918. Studia i szkice z dziejów Wojny światowej*, Kraków 1987, s. 123–180; M. Hornyj, J. Makar, W. Makar, A. Saluk, *Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947). Badania. Wspomnienia. Dokumenty. W trzech tomach*, t. 1: *Badania*, Czerniowce 2011, s. 136–142.

²¹ M. Hornyj, J. Makar, W. Makar, A. Saluk, *op. cit.*, s. 140–141. W latach 1914–1915 zniszczono 21,3% gospodarstw w powiecie biłgorajskim, 21,7% w zamojskim, po 31,7% w białskim i tomaszowskim, 35,9% w hrubieszowskim i 44,4% w chełmskim.

²² Szerzej zob.: K. Latawiec, *Ewakuacja organów władzy...*, s. 43–55.

²³ Szerzej zob.: M. Klimecki, *Gorlice 1915*, Warszawa 1991.

Naczelnego Dowództwa armii Cesarstwa Niemieckiego i armii Austro-Węgier na froncie wschodnim, znalazły się w strefie okupacyjnej monarchii habsburskiej z siedzibą w Lublinie²⁴. W związku z wydarzeniami wojennymi do tych samych struktur okupacyjnych weszli wierni diecezji chełmskiej.

Następstwem odwrotu armii rosyjskiej na wschód była ewakuacja administracji rosyjskiej oraz wysiedlenie ludności cywilnej z terenów Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego²⁵. Ewakuacja administracji, którą przeprowadzono w czerwcu i lipcu 1915 r., objęła urzędy gubernialne, powiatowe oraz częściowo gminne²⁶. Proces ewakuacji ludności cywilnej²⁷ usankcjonowano decyzją generała Mikołaja Iwanowa (1851–1919; dowódca Frontu Południowo-Zachodniego) z początku czerwca 1915 r.²⁸ Oprócz wysiedlenia ludności z terenów objętych działaniami wojennymi, gen. Iwanow nakazał zniszczyć plony, wywieźć wszystkie zapasy żywności oraz zarekwirować zwierzęta domowe²⁹. Skutki tej decyzji złagodził nieco rozkaz wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza Romanowa (1856–1929) z 3 sierpnia 1915 r.³⁰ Do propagowania akcji wysiedleńczej, obok prowadzonej agitacji wojska i administracji guberni chełmskiej, włączyło się duchowieństwo prawosławne³¹. Według ukraińskich autorów monografii *Od deportacji do deportacji* z guberni chełmskiej ewakuowano prawie 185 000 prawosławnych (ok. 47,9% całej populacji), a według danych rosyjskiej organizacji niosącej pomoc ofiarom wojny – Komitetu Wielkiej Księżnej Tatiany – 271 436 osób (ok. 55,2% całej

²⁴ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie wobec Austro-Węgier. 1914–1918*, Warszawa–Łódź 1986, s. 66; J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988, s. 78.

²⁵ Problem ewakuacji z guberni lubelskiej w 1915 r. zob. m.in.: A. Głaz, *op. cit.*; K. Latawiec, *Ewakuacja cywilnej administracji...* Najnowszym opracowaniem dotyczącym tego zagadnienia w guberni chełmskiej jest rozprawa doktorska Krzysztofa Piotra Pękały: „Migracje ludności”. W celu zrozumienia szerszego kontekstu zagadnienia warto zapoznać się m.in. z pracami: M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007; M. Korzeniowski, *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001; B. Demjaniuk, *Bieżeńcy*, Łomża 2005; *Бежанства 1915 года*, red. В. Луба, Беласток 2000.

²⁶ A. Wrzyszczyk, *op. cit.*, s. 167.

²⁷ Więcej o kontrowersjach terminologicznych dotyczących ewakuacji ludności cywilnej zob.: S. Dmitruk, *Wspomnienia o powrocie z bieżeństwa w 1923 r. mieszkańca wsi Wilanowo*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 43 (2015), przyp. 3, s. 215–216. W poniższym tekście przyjęto następującą terminologię: „ewakuacja” – na określenie szerszego procesu, oraz „bieżeństwo” (bez cudzysłowu) – jako proces w którym uczestniczyła społeczność prawosławna. To ostatnie określenie wynika ze świadomości historycznej wiernych Cerkwi prawosławnej w Polsce, którzy konsekwentnie stosują nazwę bieżeństwo. Dzięki temu rosyjskojęzyczne słowo na trwałe wpisało się w dyskurs naukowy. Z kolei definicji „ewakuacja” używam na określenie zaplanowanego wyjazdu ludzi, majątków państwowego i cerkiewnego. Pełne uzasadnienie dotyczące terminów zob. przytoczony tekst.

²⁸ A. Głaz, *op. cit.*, s. 115.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, s. 116.

³¹ M. Hornyj, J. Makar, W. Makar, A. Saluk, *op. cit.*, s. 144.

populacji), z czego 57 811 Polaków³². W związku z ewakuacją w 1915 r. największe ubytki prawosławnej ludności odnotowano w powiatach: biłgorajskim (92,7%), hrubieszowskim (92,3%) oraz chełmskim (91,3%)³³. Zgodnie z ustaleniami Andrzeja Wrzyszcza, gubernię chełmską opuściło 90% osób wyznania prawosławnego i 20% rzymskich katolików³⁴. Działacze rosyjskiego Komitetu Wielkiej Księżnej Tatiany stwierdzili, iż z guberni lubelskiej wyjechało 51 070 osób³⁵. Kapłani rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej określili, że w 1915 r. z terenów diecezji ubyto 127 648 (ok. 88,1%) prawosławnych, zaś rzymskich katolików 43 340 (ok. 5,4%)³⁶. W wyniku ewakuacji ludności cywilnej w 1915 r. populacja ludności prawosławnej diecezji chełmskiej zmniejszyła się o ok. 90%.

Jak zaznaczono wyżej, jednym z wątków publicystyki pojawiającej się na łamach GL była tematyka związana z lokalnym prawosławiem w okresie Wielkiej Wojny. Korespondenci czasopisma opisywali zniszczenia wojenne terenów zamieszkałych przez ludność prawosławną Chełmszczyzny i południowego Podlasia. Według szacunków Henryka Wiercińskiego (1843–1923), sporządzonych w 1916 r. na potrzeby Lubelskiego Komitetu Obywatelskiego i opublikowanych w omawianym periodyku, straty wojenne na terenie guberni lubelskiej (powiaty: janowski, krasnostawski, lubelski, puławski) wynosiły 34 478 341 rubli³⁷. W wyniku przejścia frontu spłonął Terebiń. We wsi pozostała nienaruszona cerkiew prawosławna³⁸. Większości zniszczeń dokonali w trakcie ewakuacji Rosjanie. Relacje autorów GL opisują skutki wysiedleń ludności przeprowadzonych przez wojsko rosyjskie latem 1915 r. Nieznany z imienia i nazwiska włościanin z Wólki Petrykowskiej k. Sawina (powiat chełmski) stwierdził, że Rosjanie spalili całą wieś³⁹. Z kolei „wieś Dyle [Rosjanie – przyp. S.D.] spalili zupełnie, a ludzie z tej wioski wyjechali prawie wszyscy z wojskiem rosyjskim. Była większa część prawosławnych, ale i naszych Polaków za nimi wyjechała”⁴⁰.

Podobny widok ukazał się żołnierzom 4. pułku piechoty Legionów Polskich pod Radzyniem. Po wkroczeniu do nieznaney z nazwy wsi legionieści zastali opuszczoną cerkiew, ponieważ ludność z proboszczem została ewakuowana w głąb Rosji, zaś „Plebania [została – przyp. S.D.] doszczętnie zrabowana”⁴¹.

Z położonej w powiecie chełmskim wsi Koniuchy w czerwcu 1915 r. rosyjscy żołnierze wypędzili ludność ruską oraz w niewielkiej liczbie polską⁴². Ponieważ

³² *Ibidem*; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *op. cit.*, s. 27–29.

³³ M. Hornyj, J. Makar, W. Makar, A. Saluk, *op. cit.*, s. 145.

³⁴ A. Wrzyszczy, *op. cit.*, s. 167.

³⁵ A. Głaz, *op. cit.*, s. 124.

³⁶ *Ibidem*, s. 125.

³⁷ GL 19 (1916), s. 11.

³⁸ GL 3 (1915), s. 9

³⁹ GL 18 (1917), s. 10.

⁴⁰ GL 12 (1916), s. 10.

⁴¹ GL 4 (1915), s. 10.

⁴² GL 11 (1916), s. 10.

zabudowania Koniuch nie uległy spaleniu, w połowie żniw 1915 r. wieś zasiedlili rzymscy katolicy. Zapoczątkowano tym samym proces przejmowania opuszczonych gospodarstw rolnych przez miejscową ludność polską. Według jednego z korespondentów analizowanej gazety tragiczna sytuacja miała miejsce w Hrubieszowie i okolicy na początku 1916 r.⁴³ Z miasta wyjechało 6000 osób – głównie prawosławnych, zaś wsie w powiecie hrubieszowskim były zrujnowane, plony zgniły lub pozostały przzerośnięte na polach⁴⁴. Autor relacji stwierdził, że działania wojenne zdruzgotały przemysł Hrubieszowa – zniszczono cztery cukrownie, gorzelnię i liczne zakłady przemysłowe. W mieście pojawiła się epidemia cholery i tyfusu. Choroby na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu do początku 1916 r. pochłonęły ok. tysiąca ofiar. Epidemie rozprzestrzeniały się z powodu braku opieki medycznej. Dodatkowo w regionie wystąpił głód⁴⁵. Powyższy wątek tematyczny uzupełniają ustalenia ks. Krzysztofa Grzeziaka. Według lubelskiego badacza jednym ze skutków bieżniństwa była pauperyzacja wiernych diecezji chełmskiej osiedlonych w guberniach rosyjskich⁴⁶. Znaczną ilość gospodarstw na obszarze guberni lubelskiej i chełmskiej zniszczono podczas działań wojennych w latach 1914–1915. Część opuszczonych budynków zasiedliła ludność pochodząca z sąsiednich wsi, a także fala polskich osadników z Galicji⁴⁷. W kolejnych latach okupacji władze niemieckie oraz austro-węgierskie prowadziły na zajęтым terenie intensywną eksploatację gospodarczą wobec miejscowej ludności chłopskiej⁴⁸. W efekcie ewakuacji z 1915 r. zamknięto wszystkie prawosławne świątynie, wywieziono dokumenty, archiwalia oraz utensylia cerkiewne⁴⁹. Sieć parafialna, demograficzna, ekonomiczna oraz administracyjna prawosławnej diecezji chełmskiej w okresie I wojny światowej uległa całkowitej destrukcji. Struktura narodowościowa oraz wyznaniowa Chełmszczyzny oraz południowego Podlasia zmieniła się na trwałe i nigdy nie powróciła do stanu sprzed 1915 r. Między 1915 a 1918 r. nastąpił prawie całkowity zanik życia religijnego w eparchii chełmskiej.

Dość istotnym tematem pojawiającym się na szpaltach GL było zagadnienie rewindykacji i rekonyliacji cerkwi na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego podczas Wielkiej Wojny. Bezpośrednim powodem przejmowania świątyn prawosławnych po 1915 r. była ewakuacja Rosjan i bieżniństwo miejscowej ludności⁵⁰. Po wyru-

⁴³ GL 6 (1916), s. 8.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 8–10.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 10.

⁴⁶ K. Grzeziak, *op. cit.*, s. 522.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ J. Lewandowski, *Sprawa chełmska...*, s. 199; G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1918–1926*, „Rocznik Chełmski” 1 (1995), s. 173.

⁴⁹ K. Grzeziak, *op. cit.*, s. 48. Do chwili obecnej trwają badania związane z ustaleniem trasy przewozu majątku cerkiewnego, dokumentacji, wiernych i duchowieństwa.

⁵⁰ Problem przejmowania świątyn prawosławnej diecezji chełmskiej na podst.: K. Grzeziak, *op. cit.*, s. 122–125, 145.

szeniu ludności cywilnej w głąb Rosji na terenie eparchii chełmskiej pozostały nieczynne cerkwie, zanikło życie religijne społeczności prawosławnej, a z powodu braku stabilnych struktur cerkiewnych w życie społeczne wkraść się chaos. Między 1915 a 1919 r. na terenie rzymskokatolickich diecezji lubelskiej i podlaskiej przejęto 160 obiektów Cerkwi prawosławnej (odpowiednio 70 w rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej i 90 w diecezji podlaskiej). Największa fala rekonyliacji wystąpiła po wydaniu 11 listopada 1918 r. decyzji przez bp. podlaskiego Henryka Przeździeckiego (1873–1939). Usankcjonowanie procesu wyświęcania cerkwi na kościoły nastąpiło w wyniku ogłoszenia dekretu przez Naczelnika Państwa 16 grudnia 1918 r. Ksiądz Grzesiak stwierdził, że między 1917 a 1919 r.: „Wnioski ludności katolickiej o przejęcie cerkwi napłynęły z ponad stu miejscowości na terenie diecezji [lubelskiej – przyp. S.D.]. Inicjatywa, wychodząca niemal zawsze ze strony ludności katolickiej, miała charakter spontaniczny i samorządny”⁵¹. Decyzje o rekonyliacji podejmowała kuria biskupia w Lublinie za zgodą austro-węgierskich władz okupacyjnych, a po 11 listopada 1918 r. polskiego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Według badań ks. Grzesiaka, do momentu zakończenia I wojny światowej (11 listopada 1918 r.) na terenie dekanatów: biłgorajskiego, chełmskiego, zamojskiego, hrubieszowskiego, lubelskiego, tomaszowskiego, krasnostawskiego prawosławnej diecezji chełmskiej, wyświęcono co najmniej 15 cerkwi⁵².

Pierwszą, rekonyliowaną na potrzeby austro-węgierskiego ordynariatu wojskowego Kościoła rzymskokatolickiego świątynią stała się cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Lublinie. Uroczystościom, odbywającym się 28 maja 1916 r., przewodniczył bp Emeryk Bielik – wikariusz ordynariatu polowego armii austro-węgierskiej z siedzibą w Wiedniu⁵³. GL informowała: „Staraniem władz austriackich została cerkiew prawosławna na placu Litewskim Lublina przemieniona na kościół katolicki, którego używać będzie wojskowość dla tutejszej załogi austriackiej”⁵⁴.

GL zamieściła na swoich łamach agresywny komentarz oraz szczegółowe informacje dotyczące planowanej na 13 czerwca 1916 r. rekonyliacji głównej świątyni żeńskiego monasteru pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radeczniczy k. Szczepieszyna⁵⁵. Inicjatorem wyświęcenia świątyni w Radeczniczy był ówczesny kapelan Komendy Grupy Legionów Polskich – bernardyn Cyryl Strzemecki (1870 – po 1938)⁵⁶. Wątek związany z powtórным wyświęceniem dawnej świątyni Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w Radeczniczy został potraktowany przez redakcję

⁵¹ *Ibidem*, s. 124.

⁵² Zgodnie z ustaleniami K. Grzesiaka (*op. cit.*, s. 126–144, 166) w latach 1916–1918 rekonyliowano 15 cerkwi, z czego 3 w 1916 r., 4 w 1917 r. i 8 do 11 listopada 1918 r.

⁵³ *Ibidem*, s. 125.

⁵⁴ GL 23 (1916), s. 13.

⁵⁵ GL 24 (1916), s. 5.

⁵⁶ GL 24 (1916), s. 6. Więcej o służbie o. C. Strzeleckiego zob.: W.K. Cygan, W.J. Wysocki, *W służbie Bogu i Ojczyźnie. Służba duszpasterska w polskich formacjach wojskowych 1914–1918*, Mińsk Mazowiecki – Warszawa 2012, s. 17 i n.).

GL priorytetowo, ponieważ na jej łamach ukazała się obszerna, dwustronicowa relacja z tego wydarzenia⁵⁷.

Zdawkowe informacje o rekuncji cerkwi w Zamościu pojawiły się w gazecie w październiku 1916 r.⁵⁸ W grudniu 1916 r. w tekście *Obrazek z ziemi chełmskiej* jego autor stwierdzał, że w Hrubieszowie liczącym 15 000 mieszkańców jest jeden kościół rzymskokatolicki i dwie cerkwie prawosławne⁵⁹. Ciekawym wątkiem związanym z postulatami politycznymi stał się wydrukowany w kwietniu 1917 r. apel ZL. Partia wysłała z inicjatywą, aby Komitet Powiatowy w Chełmie przekazał Kościołowi rzymskokatolickiemu trzy cerkwie prawosławne funkcjonujące w Chełmie, które pozostawały w zarządzie administracji państwowej⁶⁰. Członkowie ZL swoją prośbę motywowali tym, że dla parafii liczącej ok. 10 000 osób jedna świątynia była niewystarczająca. Według polityków sytuację poprawiłby dodatkowy budynek przeznaczony na kościół⁶¹. W jednej z chełmskich świątyń funkcjonowała wojskowa parafia greckokatolicka, w drugiej odbywały się nabożeństwa protestanckie dla żołnierzy garnizonu austro-węgierskiego⁶². Z tych powodów sprawa okazała się dość skomplikowana. Ze zbadanej treści gazety nie wynika, czy prośbę polityków związanych z ZL władze cywilne rozpatrzyły pozytywnie. Warto przypomnieć, iż GL była organem ZL, zatem publikacje ukazujące się w analizowanym czasopiśmie mogły stanowić formę nacisku politycznego i społecznego na decyzje wydawane przez członków Komitetu Powiatowego w Chełmie⁶³.

Kolejna fala rekuncji nastąpiła w 1919 r. Według ks. Grzesiaka na obszarze rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej między 1917 a 1919 r. przejęto 70 cerkwi prawosławnych, a większość z nich wyświęcono we wspomnianym 1919 r.⁶⁴ Tak duża liczba zajętych świątyń oraz przyspieszenie ich wyświęcenia w latach 1918–1919 były spowodowane m.in. obawą przed tym, że wierni prawosławni z diecezji chełmskiej sprowadzą swoich duchownych do placówek, które pozostawały w tym czasie nieczynne⁶⁵.

Rozbita w wyniku bieżącego w 1915 r. struktura demograficzna diecezji chełmskiej, a co za tym idzie zanik życia parafialnego i posług kapłanów prawosławnych, sprzyjały próbie podjęcia misji przez duchowieństwo rzymskokatolickie. Prowadził ją głównie zakon jezuitów z terenów Galicji⁶⁶. Według ks. Grzesiaka do najbardziej aktywnych misjonarzy należeli o. Marcin Dominik z Zakopanego i o. Ignacy Mieloch⁶⁷.

⁵⁷ GL 26 (1916), s. 4–5.

⁵⁸ GL 39 (1916), s. 13.

⁵⁹ GL 50 (1916), s. 1.

⁶⁰ GL 17 (1917), s. 6.

⁶¹ *Ibidem*, s. 6–7.

⁶² *Ibidem*, s. 7.

⁶³ Hipoteza wymagająca dalszej analizy.

⁶⁴ K. Grzesiak, *op. cit.*, s. 123–145.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 321.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 122, 463.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 123.

Oprócz działalności misyjnej jezuici propagowali hasła zjednoczenia Cerkwi prawosławnej z Kościołem rzymskokatolickim⁶⁸. Początek tego procesu odnotowała GL w połowie marca 1916 r.⁶⁹ Warto uzupełnić informacje o wiadomości związane z prowadzeniem przez zakon bernardynów misji wśród ludności w rejonie Radechnicy. Ich pięciodniowa działalność w czerwcu 1916 r. zakończyła się wraz z rekoncyliacją kościoła we wspomnianej miejscowości⁷⁰.

Z kolei działalność misyjna Kościoła greckokatolickiego wiąże się z wydarzeniami z lat 1917–1918, postacią bp. łuckiego Józefa Bociana (1879–1926) oraz działalnością greckokatolickich kapelanów armii austro-węgierskiej (m.in. ks. Mateusza Chomania i ks. Bazylego Kiryluka)⁷¹. Greckokatolicki zakon bazylianów był aktywny na obszarze guberni chełmskiej na początku 1916 r. GL zaznaczała, że bazylianie zwrócili się do Stolicy Apostolskiej oraz administracji austro-węgierskiej z prośbą o obowiązkowe przepisanie do Kościoła greckokatolickiego byłych unitów, którzy w wyniku aktu tolerancyjnego z 1905 r. konwertowali do Kościoła rzymskokatolickiego. Jednocześnie bazylianie zaproponowali zmianę wyznania z prawosławnego na greckokatolickie ludności pozostającej w łonie Cerkwi prawosławnej na terenie Chełmszczyzny⁷². W lutym 1916 r. ostrą ripostę na propozycję bazylianów przygotował administrator rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej ks. Zenon Kwiek. Duchowny na łamach GL skomentował sprawę:

Jeśli chodzi o część dawnych unitów, a dziś łacinników, którzy są pod moim zarządkiem, to nie lękam się, aby propaganda Ukraińców mogła liczyć na jakiegokolwiek powodzenie. Dziekani poszczególnych dekanatów oświadczyli mi, że lud po smutnych doświadczeniach, bezwarunkowo nie chce zmieniać obrządku łacińskiego, będąc pewny tego, że tylko w obrządku obecnym ubezpieczony jest w wierze katolickiej i wolny raz na zawsze od zakusów propagandy schizmatycznej⁷³.

Konflikt wyznaniowy katolicko-prawosławny oraz spory narodowościowe (polsko-rosyjski, polsko-ukraiński i rosyjsko-ukraiński) na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia nasiliły się po 1864 r. Antagonizm wyznaniowy swoje apogeum osiągnął po kasacie unii brzeskiej w 1875 r.⁷⁴ oraz ukazie tolerancyjnym

⁶⁸ *Ibidem*, s. 463.

⁶⁹ GL 11 (1916), s. 13.

⁷⁰ GL 24 (1916), s. 5.

⁷¹ K. Grzesiak, *op. cit.*, s. 464, 468.

⁷² GL 3 (1916), s. 3.

⁷³ GL 8 (1916), s. 8.

⁷⁴ Szerzej o kasacie unii brzeskiej na terenie diecezji chełmskiej zob. np.: J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny. 1772–1875*, Lublin 1996; H. Dylągowa, *Dzieje Unii Brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa–Olsztyn 1996. Więcej o sporze katolicko-prawosławnym na przełomie XIX i XX w. zob.: J. Fedoryk, „Duchowieństwo prawosławne...”, s. 129–146; M. Roszczenko, *Kwestia tożsamości ruskiej (ukraińskiej) ludności Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w XIX wieku*, w: *Mychajło Hruszewski i jego Mała Ojczyzna...*, s. 143–150.

z 1905 r. Wówczas (lata 1905–1909) doszło do konwersji ok. 170 000 osób. Z kolei narodowościowy zatarg polsko-rosyjski podsycali działania rusefikacyjne prowadzone przez carską administrację z wykorzystaniem, jako narzędzia, Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej⁷⁵. Jego punktem kulminacyjnym stało się wydzielenie guberni chełmskiej w 1912 r.⁷⁶ Długofalowa (lata 1864–1914) polityka narodowościowa rosyjskich władz administracyjnych spowodowała dalszą eskalację sporu w okresie I wojny światowej i po 1918 r. oraz ugruntowała stereotyp pojęciowy „Polak-katolik”, „prawosławny-Rosjanin” względnie „prawosławny-Rusin”⁷⁷. W meandrach konfliktu polsko-rosyjskiego rodził się na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu zwalczany przez obie strony (polską i rosyjską) ukraiński ruch narodowy⁷⁸. Rosyjska prasa cerkiewna z przełomu XIX i XX w. z terenu Chełmszczyzny i południowego Podlasia publikowała teksty o zabarwieniu antypolskim oraz antyukraińskim⁷⁹. Z kolei działacze polscy z guberni lubelskiej, siedleckiej i chełmskiej sprzed I wojny światowej kolportowali i upowszechniali antyrosyjskie hasła⁸⁰.

Kontynuacją i pokłosiem walki polsko-rosyjskiej o Chełmszczyznę i południowe Podlasie za pomocą polemiki prasowej i druków ulotnych z przełomu XIX i XX w. były publikacje w GL w latach 1915–1917. Negatywną postawę wobec prawosławia i rosyjskości zaprezentował w połowie listopada 1915 r. nieznany z imienia i nazwiska korespondent gazety w dziale „Listy”. Na wstępie autor tekstu stwierdził: „Pisał znany powieściopisarz Reymont o Chełmie w swoich szkicach *Z ziemi Chełmskiej*, że wjeżdżając do Chełma czuł do niego instynktowną

⁷⁵ M. Roszczenko, *op. cit.*, s. 143–150; J. Lewandowski, *Sprawa chełmska...*, s. 190–191; J. Fedoryk, „Duchowieństwo prawosławne...”, s. 73–79.

⁷⁶ Szerzej o przyczynach wyodrębnienia i funkcjonowaniu guberni chełmskiej zob.: A. Wrzyszc, *op. cit.*

⁷⁷ A. Szabaciuk, *op. cit.*, s. 271; J. Fedoryk, „Duchowieństwo prawosławne...”, s. 73; K. Grzesiak, *op. cit.*, s. 502.

⁷⁸ Szerzej o ukraińskim ruchu narodowym na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu od lat siedemdziesiątych XIX w. do wybuchu I wojny światowej, postawach politycznych Ukraińców z Galicji i jego wpływie na ludność ruską w guberni siedleckiej i lubelskiej zob.: G. Kuprianowicz, *Chełm jako ośrodek ukraińskiego ruchu narodowego...*, s. 95 i n.; idem, *Холмське видання з Москви. „Холмський Український Календар на 1918 рік” як джерело для вивчення формування української національної ідентичності холмицаків*, w: *Мучайло Hruszewski i jego Mała Ojczyzna...*, s. 206–207; J. Cabaj, *Postawy ludności Chełmszczyzny wobec kwestii przynależności państwowej swych ziem (1912, 1918–1919)*, „Kwartalnik Historyczny” 99 (1992), s. 64 i n.; idem, *Spółczesność guberni chełmskiej*, s. 160 i n.; L. Wasilewski, *Ukraińcy rosyjscy wobec Chełmszczyzny i Podlasia*, „Kultura Polski” 8 (1918); J. Hrycak, *Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 92–105; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 232–242, 251; A. Wrzyszc, *op. cit.*, s. 47–48; A. Szabaciuk, *op. cit.*, s. 243–247; J. Fedoryk, „Duchowieństwo prawosławne...”, s. 23–24; M. Roszczenko, *op. cit.*, s. 143–150. Zasygnalizowanie kwestii konfliktu rosyjsko-ukraińskiego na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu zob.: S. Dmitruk, „Prawosławne Bractwo...”, s. 326–329.

⁷⁹ S. Dmitruk, „Prawosławne Bractwo...”, s. 319–333.

⁸⁰ A. Szabaciuk, *op. cit.*, s. 189–197; D. Leśniewska, *Problem unicki na łamach „Polaka”*, w: *Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych. Unicy Podlascy*, t. 1, red. J. Skowronek, U. Maksymiuk, Siedlce 1996, s. 251–262.

odrazę. Obco mu było w tym grodzie, gdzie sterczały dziesiątki złożonych kopuł cerkwi, gdzie polskość była ukryta, zgnieciona i stłumiona. Górka z archijerejską cerkwią wydała mu się siedliskiem smoka ni czystego ni wydającego znośny zapach⁸¹. W dalszej części pisze, że nie ma już wspomnianego „smoka”, ponieważ „Wyjechali [...] ci wszyscy, którzy na zgubę polskości pracowali, którzy głosili rosyjskie hasła o braterstwi słowiańskim, mającym przytulić do serca Wielkiej Rosji także i «szczęp» polski⁸². Za głównego twórcę rosyjskiej propagandy korespondent uważał abp. Eulogiusza (Georgijewskiego; 1868–1946)⁸³. Publicysta obwieszczał, że polscy działacze przywrócą jedność narodową i religijną⁸⁴. Ubolewał on, że miastu Chełm brakuje do pełni polskość, ponieważ „duży procent żydów jest ciągle jeszcze zagadkową wartością⁸⁵. Żurnalista stwierdzał, że w mieście nastąpił rozwój polskiego szkolnictwa, organizacji społecznych, wzrosło poparcie dla idei Legionów Polskich oraz zorganizowano obchody z okazji rocznicy wybuchu powstania styczniowego⁸⁶. Podczas działań wojennych toczących się na wschód od Lublina i Chełma jesienią 1915 r., redakcja promowała wśród cywili postawę nieulegania zastraszeniu przez żołnierzy rosyjskich. Taki przykład stanowili mieszkańcy nieznaney z nazwy wsi z terenu południowego Podlasia⁸⁷. Według jednego z publicystów GL, ludność polska nie uległa zastraszaniu ze strony rosyjskich żołnierzy⁸⁸. Kolejne relacje GL z 1916 r. potwierdzały informacje dotyczące zmuszania przez armię rosyjską ludzi do opuszczenia domostw i udania się na ewakuację w głąb Rosji⁸⁹. Tygodnik podsumował akcję ewakuacyjną słowami: „Uwolniliśmy się od apostołów prawosławia i od kultury rosyjskiej⁹⁰”.

Redakcja promowała polską wizję dziejów ludności ruskiej z Chełmszczyzny i południowego Podlasia, podkreślając proces rusyfikacyjny Rusinów, którzy doświadczyli represji rosyjskich na przełomie XIX i XX w. Po bieżnięstwie w 1915 r. pozostało w rejonie Biłgoraja ok. tysiąca osób prawosławnych, które nie stanowiły zagrożenia wobec polskiej, miejscowej ludności⁹¹. Redakcja analizowanego czasopisma określiła prawosławnych działaczy jako instrument procesu

⁸¹ GL 3 (1915), s. 9. Przytoczony fragment książki Władysława Reymonta (1867–1925) zob.: W. Reymont, *Z Ziemi Chełmskiej. Wrażenia i notatki*, Warszawa 1990, s. 98–100.

⁸² GL 3 (1915), s. 9.

⁸³ Na temat roli politycznej abp Eulogiusza zob. m.in.: A. Szabaciuk, *op. cit.*, s. 189–197, 215–269; S. Dmitruk, *Obraz Dumy Państwowej w prasie prawosławnej diecezji chełmskiej*, w: *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik, Radom 2008, s. 197–209.

⁸⁴ GL 3 (1915), s. 9.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 10.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ GL 4 (1915), s. 10.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ GL 7 (1916), s. 11; GL 6 (1916), s. 8; GL 11 (1916), s. 10.

⁹⁰ GL 6 (1916), s. 8.

⁹¹ GL 9 (1916), s. 6.

rusyfikacyjnego⁹². W kwietniu 1917 r. publicyści GL położyli nacisk na przeprowadzenie akcji polonizacyjnej na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu. Żurnaliści widzieli w pracy oświatowej narzędzie służące polonizacji, formę walki z analfabetyzmem, która doprowadzi do usunięcia śladów po rusyfikacji⁹³. Analizowany fragment publikacji podkreśla radykalizację haseł polonizacyjnych oraz agresywny ton wypowiedzi GL, mogący prowadzić do konfrontacji ze społecznością ukraińską i rosyjską. Skutkiem dalszej eskalacji konfliktu katolicko-prawosławnego była m.in. akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 r.⁹⁴

GL zasygnalizowała problem związany z powrotem ludności prawosławnej na teren dawnej guberni chełmskiej i lubelskiej po podpisaniu traktatów brzeskich między państwami centralnymi a Ukrainą (9 lutego 1918 r.) i Rosją (3 marca 1918 r.). Na jej łamach nie komentowano wspomnianych porozumień pokojowych oraz kontrowersyjnego, z perspektywy polskiej racji stanu, włączenia Chełmszczyzny i południowego Podlasia do Ukraińskiej Republiki Ludowej⁹⁵. Dzięki układom do końca 1918 r. 250 000 uchodźców wróciło na obszar ówczesnego lubelskiego generał-gubernatorstwa znajdującego się w strukturach Austro-Węgier⁹⁶. Problem osób wyznania prawosławnego powracających do swoich gospodarstw położonych na terenie diecezji chełmskiej przejętych przez ludność polską musiał być ważki. Zagadnienie, w formie publikacji, pojawiło się na łamach tygodnika. Na początku sierpnia 1918 r. czasopismo relacjonowało posiedzenie Rady Stanu Królestwa Polskiego⁹⁷. Podczas swojego wystąpienia 20 lipca 1918 r. Feliks Starzyński (1864–1945) – reprezentujący ZL – zarysował kwestię wysiedleń polskich chłopów z byłych gospodarstw włościan prawosławnych, którzy udali się na bieżnięstwo w 1915 r. Według polityka z Łęcznej, pozostawione gospodarstwa uległy ruinie i opustoszeniu, zaś polscy chłopci doprowadzili je „do porządku, wkładając niemało trudu i wydatków”⁹⁸.

Po zawarciu pokoju brzeskiego z Rosją w 1918 r. ludność prawosławna zaczęła wracać do swoich domostw. Według GL usuwała ludność polską z zasiedlonych

⁹² GL 11 (1916), s. 5.

⁹³ GL 17 (1917), s. 9.

⁹⁴ Zob. m.in.: *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku. Uwarunkowania, przebieg, konsekwencje*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2009; G. Kuprianowicz, *1938. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*, Chełm 2008.

⁹⁵ Zob. m.in.: J. Lewandowski, *Królestwo Polskie wobec Austro-Węgier...*, s. 144–147; idem, *Sprawa chełmska...*, s. 199–202; L. Grosfeld, *Sprawa Chełmszczyzny w 1918 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1 (1974), s. 33–42; W.Z. Sulimierski, *Oświata i życie kulturalno-społeczne Chełma w latach 1864–1939*, Chełm 2008, s. 39–40.

⁹⁶ Zob.: D. Sula, *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*, Warszawa 2013, s. 93–107; G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe...*, s. 172–173; J. Lewandowski, *Sprawa chełmska...*, s. 202–203.

⁹⁷ GL 31 (1918), s. 5–6.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 5.

między 1915 a 1918 r. gospodarstw⁹⁹. W związku z tym Starzyński wysunął propozycję obsadzenia opustoszałych gospodarstw na Chełmszczyźnie przez ludność polską. Ostatecznie odrzuciła ją Rada Stanu Królestwa Polskiego¹⁰⁰. Z kolei 25 sierpnia 1918 r. mieszkańcy wsi Kobyłka (powiat łęczycki) zwrócili się do Rady Stanu z prośbą o przekazanie gospodarstw polskim chłopom¹⁰¹. Włościanie gospodarowali na ziemi należącej do ludności prawosławnej, która wyjechała w głąb Rosji w 1915 r. 33 mieszkańców Ludwina k. Łęcznej argumentowało na łamach czasopisma, że prawosławne rodziny powracające z Rosji są zagrożeniem, gdyż wysiedlenie przez dawnych właścicieli oznacza dla polskich chłopów brak środków do życia¹⁰². Według korespondentów GL na opuszczonym przez ludność prawosławną terenie nastąpił rozwój polskich form spółdzielczych. Takie zjawisko miało miejsce m.in. we wsi Olchowiec (powiat chełmski), gdzie z pomocą miejscowego duchownego rzymskokatolickiego ks. Walentego Kowalskiego (proboszcz w latach 1900–1931) rozwijało się Stowarzyszenie Spożywcze¹⁰³. Równocześnie na terenie dawnych guberni chełmskiej i lubelskiej rozpoczęto organizowanie polskiego szkolnictwa – głównie szkół ludowych¹⁰⁴. Równolegle rozpowszechniało się czytelnictwo polskie (prenumerowano czasopisma i zakładano biblioteki) oraz rozwijała polska działalność kulturalna¹⁰⁵. Zagadnienie dotyczące zaangażowania Starzyńskiego w obronę gospodarstw przejętych przez ludność polską na Lubelszczyźnie i Chełmszczyźnie było ostatnim motywem na szpaltach analizowanego czasopisma związanym z prawosławiem.

Konsekwencje Wielkiej Wojny znalazły odbicie w publicystyce GL z lat 1915–1918. Jednym z wątków były zagadnienia związane z Cerkwią prawosławną funkcjonującą w formie eparchii chełmskiej na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia. Na łamach czasopisma autorzy poruszali tematy dotyczące: zniszczeń wojennych, skutków przeprowadzenia ewakuacji ludności cywilnej z guberni chełmskiej i lubelskiej przez administrację i wojsko rosyjskie w 1915 r., początków procesu rewindykacji cerkwi przez Kościół rzymskokatolicki, prób prowadzenia lokalnych misji przez zakon jezuitów i duchowieństwo greckokatolickie. Dziennikarze tygodnika sygnalizowali pogłębianie się konfliktu wyznaniowego (katolicko-prawosławnego), narodowego (polsko-rosyjskiego i polsko-ukraińskiego) oraz ekonomicznego na omawianym terenie. Należy podkreślić jasno zarysowane poglądy publicystów opisanego periodyku związane z polską, konserwatywną, narodową i ludową racją stanu. Opinie żurnalistów GL dość często nosiły znamiona radykalne oraz wykazywały brak zrozumienia problemów lokalnej,

⁹⁹ *Ibidem*, s. 5–6.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ GL 37 (1918), s. 5.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ GL 36 (1918), s. 11; GL 40 (1918), s. 7.

¹⁰⁴ GL 37 (1918), s. 7–9; GL 41 (1918), s. 7.

¹⁰⁵ GL 36 (1918), s. 10–11.

autochtonicznej społeczności prawosławnej, która spotkała się z dramatem ewakuacji w głąb Rosji podczas I wojny światowej oraz jej wieloaspektowymi skutkami. Prezentowany wniosek badawczy jest jednostronny, ukazany z perspektywy określonej grupy politycznej oraz publicystycznej i wymaga dalszych, pogłębionych badań. Analiza czasopisma umożliwi zasygnalizowanie możliwości opracowania tematu dotyczącego wielowątkowych dziejów eparchii chełmskiej w okresie Wielkiej Wojny.

Chelm Orthodox Diocese in 1915–1918 in the illustrated weekly *Gazeta Ludowa. Tygodnik Ilustrowany*

Abstract

During the First World War the illustrated weekly *Gazeta Ludowa. Tygodnik Ilustrowany* was associated with peasant parties: the Polish Peasant Party “Piast” (*Polskie Stronnictwo Ludowe “Piast”*) and the Peasant Union (*Zjednoczenie Ludowe*). An analysis of the weekly makes it possible to observe the functioning of Chelm Diocese of the Russian Orthodox Church in 1915–1918 in the territories of the Polish Kingdom after its faithful were sent to the Russian hinterland (August 1915). The archival material on the history of the Chelm Orthodox Diocese has been both much destroyed and dispersed, and thus one of the possible ways to study the history of Chelm eparchy is to examine the content of the press published in 1915–1918 in the Polish territories. The illustrated weekly under the analysis touched upon subjects pertaining to war destructions in the diocese of Chelm, consequences of a large number of civilians from the guberniyas of Chelm and Lublin sent to the Russian hinterland by the Russian administration and army in 1915, the first stages of the repossession of the Orthodox Church by the Roman Catholic Church, and attempts to establish local missions by the Jesuit Order and the Greek Orthodox priests. Initial research conclusions could be formulated after a look into the history of the Chelm eparchy before 1914 and at the situation during the first years of the Great War in the whole Chelm region and southern Podlachia. The presented analysis does not exhaust the subject under discussion, but previews it for further study.

Translated by Grażyna Waluga

Православная Холмская епархия в 1915–1918 гг.
на страницах «Газеты Людовой. Тыгодника иллюстрированного»

Аннотация

Во время Первой мировой войны «Газета Людова. Тыгодник иллюстрированы» (Крестьянская газета. Иллюстрированный еженедельник) была связана с крестьянскими партиями – Польской крестьянской партией «Пяст» и Крестьянским объединением. Анализ журнала делает возможным наблюдение за деятельностью Холмской епархии Российской православной церкви в 1915–1918 гг. на территории Королевства Польского после эвакуации ее верующих вглубь России (август 1915 г.). Архивный материал, касающийся истории вышеупомянутой епархии, был в значительной мере разрушен и разрознен. Одну из возможностей узнать историю Холмской епархии дает исследование содержи-

мого прессы, издаваемой в 1915–1918 гг. на польских землях. На страницах заглавного еженедельника затрагивались вопросы, касающиеся военных разрушений в епархии, последствий эвакуации гражданского населения Холмской и Люблинской губерний, проведенной российскими администрацией и армией в 1915 г., начала процесса возврата церковных зданий Римско-католической церкви, попыток вести местные миссии орденом иезуитов и греко-католическим духовенством. Предварительные выводы исследования можно будет подвести после ознакомления с деятельностью Холмской епархии до 1914 г., а также с ситуацией, которая сложилась в первые годы Великой войны на Холмщине и в южном Подляшье. Анализ не исчерпывает обсуждаемого вопроса, но является попыткой определить дальнейшее направление исследования.

Перевод Агнешка Поспишилль

Bibliografia

Prasa:

„Gazeta Ludowa. Tygodnik Ilustrowany”: 1915–1918

Opracowania:

- Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku. Uwarunkowania, przebieg, konsekwencje*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2009.
- Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, t. 3: 1864–1918, wol. 1, red. S. Sokołowska, I. Ossowska, Warszawa 2000.
- Bieńkowski L., *Chełmska diecezja prawosławna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979.
- Cabaj J., *Postawy ludności Chełmszczyzny wobec kwestii przynależności państwowej swych ziem (1912, 1918–1919)*, „Kwartalnik Historyczny” 99 (1992).
- Cabaj J., *Spółeczeństwo guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I wojny światowej*, Siedlce 2006.
- Cimek H., *Ludowcy wobec idei parlamentu polskiego w latach 1918–1919*, „Polityka i społeczeństwo” 2 (2005).
- Cimek H., *Tradycje dezintegracyjne i integracyjne w polskim ruchu ludowym w latach 1914–1918*, „Res Historica” 20 (2005).
- Cygan W.K., Wysocki W.J., *W służbie Bogu i Ojczyźnie. Służba duszpasterska w polskich formacjach wojskowych 1914–1918*, Mińsk Mazowiecki – Warszawa 2012.
- Demjaniuk B., *Bieżeńcy*, Łomża 2005.
- Dmitruk S., *Obraz Dumy Państwowej w prasie prawosławnej diecezji chełmskiej*, w: *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik, Radom 2008.
- Dmitruk S., „Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)”, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).
- Dmitruk S., *Wspomnienia o powrocie z bieżeństwa w 1923 r. mieszkańca wsi Wilanowo*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 43 (2015).
- Dmitruk S., *Życie monastyczne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie” 6 (2009).

- Dyłałowa H., *Dzieje Unii Brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa–Olsztyn 1996.
- Fedoryk J., „Duchowieństwo prawosławne w Królestwie Polskim w latach 1875–1905”, Lublin 2010 (wydruk rozprawy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).
- Głaz A., *Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 56 (2001).
- Grosfeld L., *Sprawa Chełmszczyzny w 1918 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1 (1974).
- Grzesiak K., *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010.
- Hornyj M., Makar J., Makar W., Saluk A., *Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947)*. *Badania. Wspomnienia. Dokumenty. W trzech tomach*, t. 1: *Badania*, Czerniowce 2011.
- Hrycak J., *Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.
- Katalog czasopism lubelskich*, oprac. H. Wolska, Lublin 1974.
- Katalog czasopism lubelskich. G–M*, oprac. I. Wójcik, Lublin 2005.
- Klimecki M., *Gorlice 1915*, Warszawa 1991.
- Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D., *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007.
- Korzeniowski M., *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001.
- Kuprianowicz G., 1938. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*, Chełm 2008.
- Kuprianowicz G., *Chełm jako ośrodek ukraińskiego ruchu narodowego w XIX i XX w. Zarys problematyki*, w: *Na pograniczu kultur*, red. O. Popowicz, Przemysł 2000.
- Kuprianowicz G., *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926*, „Rocznik Chełmski” 1 (1995).
- Latawiec K., *Ewakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 1 (2004).
- Latawiec K., *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007.
- Latawiec K., *Ewakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2 (2002).
- Leśniewska D., *Problem unicki na łamach „Polaka”*, w: *Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych. Unicy Podlascy*, t. 1, red. J. Skowronek, U. Maksymiuk, Siedlce 1996.
- Lewandowski J., *Królestwo Polskie wobec Austro-Węgier. 1914–1918*, Warszawa–Łódź 1986.
- Lewandowski J., *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny. 1772–1875*, Lublin 1996.
- Lewandowski J., *Sprawa chełmska w czasie pierwszej wojny światowej*, w: *Mychajło Hruszewski i jego Mała Ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX–XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2011.
- Łojek J., Myśliński J., Władyka W., *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988.
- Mazurek J., *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa 2006.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991.
- Pękała K.P., autoreferat rozprawy doktorskiej „Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach wielkiej wojny (1914–1916)”, Lublin 2012 (w zbiorach prywatnych autora).
- Pękała K., *Tomaszów Lubelski w pierwszym roku „Wielkiej Wojny”*, w: *Roztocze. Historia i kultura*, t. 1, Tomaszów Lubelski – Lubaczów 2011.
- Prasa polska w latach 1864–1918*, red. Z. Kmiecik i in., Warszawa 1976.
- Reymont W., *Z Ziemi Chełmskiej. Wrażenia i notatki*, Warszawa 1990.

- Roszczenko M., *Kwestia tożsamości ruskiej (ukraińskiej) ludności Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w XIX wieku*, w: *Mychajło Hruszewski i jego Mała Ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX–XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2011.
- Serczyk W.A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.
- Sula D., *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*, Warszawa 2013.
- Sulimierski W.Z., *Oświata i życie kulturalno-społeczne Chełma w latach 1864–1939*, Chełm 2008.
- Sygowski P., *Stan ilościowy cerkwi na terenie Lubelszczyzny (prawosławna diecezja chełmska) w 1914 roku. Próba ustalenia stanu faktycznego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 1 (2004).
- Szabaciuk A., „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013.
- Trojnecka M., *Pietrzykowski Jozafat (Józafat) (1863–1932)*, w: *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 3, red. T. Radzik, A.A. Wituski, J. Ziółek, Lublin 2009.
- Wasilewski L., *Ukraińcy rosyjscy wobec Chełmszczyzny i Podlasia*, „Kultura Polski” 8 (1918).
- Willaume M., *Działania zbrojne Rumunii podczas I wojny światowej w świetle doniesień lubelskiej „Gazety Ludowej” (1916–1917)*, w: *W służbie Klio... Księga poświęcona pamięci Profesora Tadeusza Radzika*, red. J. Kłapeć, W. Kozyra, G. Kuprianowicz, R. Litwiński, M. Mazur, M. Sioma, R. Wysocki, Lublin 2012.
- Wrzyszc A., *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997.
- Zgórnjak M., *1914–1918. Studia i szkice z dziejów Wojny światowej*, Kraków 1987.
- Бежанства 1915 года*, red. В. Луба, Беласток 2000.
- Железнякович С., *История Яблочинского Свято-Онуфревского монастыря*, t. 2, Варшава 2007.
- Купріянович Г., *Холмське видання з Москви. „Холмський Український Календар на 1918 рік” як джерело для вивчення формування української національної ідентичності холмицяків*, w: *Mychajło Hruszewski i jego Mała Ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX–XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2011.
- Третяк Л., *Холмська духовна семінарія в 1875–1915 роках*, w: *Українці Холмищини і Підляшшя: Історичн доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. Збірник наукових праць*, t. 2, Луцьк 2010.
- Федорик Ю., *Православне духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках*, Донецьк 2013.

Stefan Dmtruk (ur. 1980) doktoryzował się w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (2012 r.). Autor ponad 40 artykułów opublikowanych w periodykach (m.in. „Białoruskich Zeszytach Historycznych”, „Res Historica”, „Tekach Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego PAN”), zbiorach naukowych (m.in. wydanych w Rosji, Ukrainie i Polsce) i haseł encyklopedycznych. Bada dzieje prawosławia, kwestie wyznaniowe, narodowościowe oraz społeczność rosyjską na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w. (dmtruk.stefan@gmail.com).

Stefan Dmtruk (b. 1980), PhD University Maria Curie-Skłodowska in Lublin in 2012. Author more than 40 scientific articles. He published in: *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, *Res Historica*, *Teki Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego PAN*, scientific collections in Poland, Ukrainian and Russia. His scientific interests: Orthodox Church, ethnic and religion problems and Russian community in the Polish Kingdom in the second half 19th century (dmtruk.stefan@gmail.com).